

ОСОБЛИВОСТІ АФІКСАЦІЇ ПРИ ТЕРМІНОТВОРЕННІ (НА ПРИКЛАДІ ТЕРМІНОЛОГІЇ НАФТОГАЗОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ)

© Дорошенко С., 2010

У статті досліджено словотвірну організацію українських термінів нафтогазової промисловості, зокрема термінів, утворених за допомогою афіксації, оскільки такий спосіб словотворення є найбільш продуктивним як для лексики загальноповсякденної, так і для термінів. Проаналізовано найпродуктивніші моделі творення термінів нафтогазової промисловості.

Ключові слова: українська мова, нафтогазова термінологія, словотвір, термін, морфологічний спосіб словотворення, афіксація.

The article researches the word building arrangement of Ukrainian terms in oil-and-gas industry, especially those made by affixation as this way of word building is the most effective for common using vocabulary and for special terms. The most productive models of terms creation in oil-and-gas industry is analyzed in the article.

Keywords: Ukrainian language, oil and gas terminology, term, morphological way of word building, affixation.

Морфологічний спосіб творення слів полягає в з'єднуванні афіксальних морфем з кореневою частиною слова «за певними словотвірними моделями, правилами, тенденціями, що існують у певній мові на різних етапах її розвитку» [2, с. 19]. При цьому суфікси та префікси, які через ті чи інші обставини виявляються зручними для побудови термінів, запозичуються, як правило, із загального морфологічного фонду. Проте деякі афікси можуть зустрічатися тільки у фахових термінах, а в загальнолітературній лексиці вони можуть бути взагалі відсутні. Крім того, за деякими суфіксами закріплені певні термінологічні значення (наприклад, назви хімічних елементів і сполук). Вони добре зрозумілі фахівцям, оскільки мотивація таких дериватів є абсолютно прозорою.

Метою статті є проаналізувати морфологічний спосіб словотворення на прикладі української термінології нафтогазової промисловості.

Актуальність статті зумовлена тим, що в ній вивчено й систематизовано словотвірну організацію українських термінів нафтогазової промисловості, зокрема утворених за допомогою афіксації, оскільки такий спосіб словотворення є найбільш продуктивним як для лексики загальноповсякденної, так і для термінів.

Продуктивність морфологічного способу пояснюється тим, що в термінах, утворених цим способом, закладені основи структурної систематизації (що є дуже важливим для термінології), тобто на позначення однотипних технічних понять використовуються однотипні способи словотвору [7, с. 29].

Як відзначає В. Даниленко, для термінології «характерна тенденція до гніздового словотворення, до створення комплексу назв, пов'язаних загальною твірною основою (дієслово — віддієслівна назва дії — прикметник — назва предмета)» [1, с. 113]. Ця тенденція відображається і в термінології нафтогазової промисловості, де більшість термінів уходять до складу словотвірних гнізд. За визначенням І. Ковалика, словотвірне гніздо являє собою систему словотвірних рядів спільнокореневих дериватів, розташованих послідовно в межах ступенів словотворення за наростанням складності структури їхньої словотвірної формально-семантичної похідності [3, с. 17].

Найбільш продуктивна в аналізованій термінології афіксація, що представлена суфіксальним, префіксальним та префіксально-суфіксальним різновидами.

Одним з найбільш поширених способів творення як слів загальноживаної мови, так і термінів є суфіксальний. Найпродуктивнішими моделями творення термінів для позначення механізмів, пристроїв, машин є: «основа дієслова + **-ач**»: *нагнітач, зрошувач, передавач, піднімач, перетворювач*; «основа прикметника + **-ик**»: *храповик, хвостовик, змійовик*; за подібною моделлю творяться й назви професій та спеціальностей, наприклад: *зварник, шліфувальник, рахівник, бурильник*. Деривати зі значенням назв професій творяться й за допомогою суфікса **-ар (-яр), -ик** що додається до основи дієслова або іменника: *кресляр, тесляр, шахтар, нафтовик*.

Запозичені суфікси **-ор** та **-ер** поширені у творенні термінів на позначення пристроїв і механізмів. Такі терміни творяться від дієслівних основ із суфіксом **-ува- (-юва)** іншомовного походження, наприклад: *превентор, колектор, індикатор, акумулятор, генератор, грейдер, плунжер, анкер*. За розглянутою схемою утворюють і невелику кількість назв осіб за професією: *оператор, реєстратор, кондуктор, інженер, менеджер*.

Одним з найпродуктивніших суфіксів для творення назв деталей та пристроїв є суфікс **-к-**, за допомогою якого творяться іменники жіночого роду, мотивовані дієсловами й іменниками: *засувка, головка, плитка, установка*.

Для творення назв деталей використовується суфікс **-ок**, що служить для позначення назв переважно предметів малого розміру (*щиток, гачок, замок, кулачок, ланцюжок, місток*).

Менш продуктивними суфіксами для творення назв апаратів, механізмів, пристроїв у термінології нафтогазової промисловості є: **-ар** (*тягар, інвентар, резервуар*), **-ій** (*носій, рушій*), **-ниц(-я)** (*мастильниця, гусениця, вибірниця*), **-ак** (*черпак, наждак, різак, ковпак*).

Назви процесів, дій і операцій утворюють за допомогою суфіксів **-нн(я), -анн(я), -енн(я), -інн(я)**, яким властиве загальне словотвірне значення опредметненої дії, процесу та які додаються до дієслівних основ, наприклад: *горіти — горіння, районувати — районування, поглинати — поглинання, штампувати — штампування, жити — живлення*. Досліджена лексико-семантична група має широкі семантичні межі — до цієї групи входять назви різноманітних технологічних операцій, виробничих дій, природних явищ та процесів. Такі терміни утворюються від різних типів дієслівних основ: 1) префіксальних із суфіксом **-ува-(-юва-)**: *збурювання, розміщування, розріджування, знесірчування, випаровування*; 2) безпрефіксних із суфіксом **-ува-**: *зондування, дренажування, квантування, керування, баластування*; 3) безпрефіксних і префіксальних із суфіксом **-а-**: *нагнітання, поглинання*; 4) безпрефіксних із суфіксами **-и-(-і-)**: *буріння, кипіння, старіння*.

Утворені таким способом терміни мають свої особливості:

1) вони здатні творитися як від власномовних основ, так і від запозичених (*руйнування, коливання, довбання, фракціонування, баластування, дренажування*);

2) можуть структурно розмежовувати тривалі дії й процеси та нетривалі за допомогою дієслів-мотиваторів, що корелюються за видом (*прихоплення і прихоплювання, зрідження і зріджування, підсилення і підсилювання*).

У термінознавстві немає однозначної думки щодо ступеня термінологічності дієслів. Одні вчені вважають, що дієслово за своєю природою не може повною мірою задовольнити вимоги, які ставляться до терміна — найбільш повно виражати абстрагований зміст того чи іншого поняття [5, с. 311]. Дотримуючись думки В. Даниленка, можна стверджувати, що дієслово має здатність виконувати функцію самостійного терміна.

Суфіксальним способом творяться дієслова-терміни: 1) від основ іменників (*вантажити, помпувати, кристалізувати*); 2) від основ прикметників (*чорніти, густішати*). У суфіксальному словотворенні беруть участь дієслівні суфікси: **-а-, -ува-, -і-, -и-**: *пресувати, глянувати, звинтити, хлорити, ставити, твердіти, паяти, давати, качати*.

Віддієслівні іменники із суфіксом **-ин(-а)** називають утворення, що стали результатом або місцем дії, названої словом-мотиватором, наприклад: *свердлити — свердловина, тріщати — тріщина, западати — западина, здути — здутина, звиватися — звивина*.

Продуктивними у творенні термінів нафтогазової промисловості є суфікси іншомовного походження **-ацій(а)**, **-цій(а)**, **-ій(а)**, **-кцій(а)**. Деривати з морфемою **-аці(я)** творяться від дієслівних основ із суфіксами **-ува-** і мають основне значення опредметненої дії: *експлуатувати — експлуатація, механізувати — механізація, деформувати — деформація, мігрувати — міграція*; наслідку дії: *ізолювати — ізоляція, деформувати — деформація, герметизувати — герметизація*; здатності, властивості: *адаптація, фільтрація*.

За допомогою суфікса **-к-(а)** твориться невелика група термінів зі значенням опредметненої дії, наслідку дії: *зйомка, розвідка* тощо.

Наявні серед назв дій та процесів і терміни, утворені за допомогою нульового суфікса (*розрив, промив, відбір, викид*), проте їх кількість обмежена.

На сучасному етапі розвитку української технічної термінології взагалі й нафтогазової зокрема спостерігається зменшення продуктивності суфікса **-к-(а)** та нульового суфікса й використання їх лише в словах зі значенням результату дії, а в значенні опредметненого процесу дії вживання термінів із суфіксом **-анн(я)**: *помповка — помпування, оснастка — оснащення, промивка — промивання, розлив — розливання, розрив — розривання, викид — викидання*.

Словотворення за допомогою суфікса **-тт-(я)** зі значенням виразно опредметненої дії зафіксовано лише в поодиноких прикладах серед термінів нафтогазової промисловості, наприклад: *молоття, риття, биття, гниття*.

Серед суфіксів іншомовного походження, що беруть участь у творенні термінів на позначення процесів і дій, було виділено **-аж** (*монтаж, тампонаж, картаж*), **-изм (-ізм)** (*метаморфізм, вулканізм, магнетизм*), **-інг(-инг)** (*риформінг, моніторинг, лістинг*), **-ис** (*парагенезис, епігенезис*). Такі суфікси раніше виділялися лише у мові, з якої запозичено терміни, але із часом, коли кількість запозичень такого типу збільшилася й вони повністю адаптувалися до нових умов, такі суфікси почали виокремлюватися і в українській мові.

Терміни — назви властивостей речовин — творяться за допомогою суфікса **-ість**, що приєднується до основ:

- 1) безсуфіксних якісних прикметників (*вологий — вологість, гострий — гострість, твердий — твердість, тонкий — тонкість*);
- 2) суфіксальних відносних та якісних прикметників (*займистий — займистість, свищуватий — свищуватість, порожнистий — порожнистість*);
- 3) префіксальних дієприкметників та прикметників (*змішуваний — змішуваність, забезпечений — забезпеченість, недосконалий — недосконалість*);
- 4) складних прикметників (*нафтовмісний — нафтовмісність, корозієстійкий — корозієстійкість, кислототривкий — кислототривкість*).

Деривати зі значенням загальних назв якості творяться за допомогою суфіксів **-ин-** та **-от-**, наприклад: *глибина, товщина, густина, теплота, широта, частота*.

Суфікс **-н-**, приєднуючись до дієслівної основи, утворює назви споруд та приміщень, що використовуються в нафтогазовій промисловості: *градирня, штольня, шліфувальня, кип'ятильня*.

Деривати із суфіксом **-ат** називають хімічні сполуки з умістом речовини чи хімічного елемента, названі мотивованим словом: *карбонат, гідрат, стеарат, фосфат*.

Назви хімічних речовин творяться за допомогою суфікса **-ол**: *метанол, сульфанол*.

Словотвірний тип із суфіксом **-ит(-іт)** властивий дериватам, що називають гірські породи й мінерали. Суфікс приєднується до іншомовної основи: *кімберліт, озокерит, аргіліт, граніт, гематит, боксит, графіт*.

Деривати із суфіксом **-ій(а)** в термінології нафтогазової промисловості мають значення: галузь науки й техніки (*екологія, хімія, геологія, гідрографія*). Назви наук або їх галузей творяться й за допомогою дериватів словотвірного типу із суфіксом іншомовного походження **-ик(а)**: *акустика, техніка, динаміка, економіка, фізика*.

Назви місць видобутку та зберігання нафти й газу творяться за допомогою суфікса **-ище(є)**: *родовище, водоймище, середовище, сховище*.

Невелику групу серед термінів нафтогазової промисловості становлять іменники жіночого роду на **-а**, що означають опредметнену дію й утворені від префіксальних форм дієслів за допомогою **нульового суфікса**, наприклад: *витрата, заміна, подача, зміна*.

В аналізованій термінології велике значення відіграє характеристика понять, предметів і явищ, їх диференціація та класифікація, що й пояснює наявність великої кількості прикметників як виразників ознак у термінології нафтогазової промисловості. Звичайно, прикметники в досліджуваній термінології не існують ізольовано, вони входять до складу термінологічних словосполук.

Якісні прикметники, що входять до складу досліджуваної термінології, творяться від іменникових та дієслівних основ за допомогою суфіксів: **-ува-** (*ніздрювата* поверхня, *піскуватий* намул); **-ист-, -аст-, -част-** (*мулистий* ґрунт, *глинистий* прошарок, *займистий* матеріал, *зерниста* порода, *зубчасте* з'єднання, *ступінчастий* перехід); **-к-** (*пухкий* ґрунт, *шорстка* поверхня); **-ок-** (*широкий* отвір, *глибокий* колодязь) тощо.

Від іменникових основ за допомогою суфіксів **-н-, -ан-, -ов-, -ев-** творяться терміни — відносні прикметники, що вказують на:

1) відношення до матеріалу, речовини: **-н-** (*алмазний* бур, *вугільний* басейн, *рідинний* прилад), **-ан-(-ян-)** (*цегляний* мур, *соляний* шток); **-ов-, -ев-, -єв-** (*нафтовий* поклад, *металеве* покриття, *азбестова* прокладка);

2) відношення до розміру, ваги, об'єму, кількості: **-ов-** (*метрова* відстань, *кілограмовий* вантаж, *багаторазове* використання);

3) відношення до місця чи простору: **-н-** (*бічний* шов, *вертикальний* переріз, *поздовжній* профіль); **-ов-** (*крайовий* поклад, *шельфова* зона);

4) відношення до часу: **-н-** (*секундний* інтервал, *годинний* механізм); **-ов-, -ев** (*тимчасова* зупинка, *миттєвий* ефект, *добовий* видобуток);

5) відношення до призначення: **-н-** (*захисний* ковпак, *вантажний* автомобіль, *пожежний* детектор); **-ов-** (*штанговий* сальник, *лебідковий* механізм, *вибуховий* пристрій);

6) загальну відносність: **-н-** (*капілярні* пори, *проміжна* колона); **-ов-** (*осьове* навантаження, *базові* дані); **-ан-(-ян-)** (*водяний* конус).

Крім того, терміни нафтогазової промисловості — відносні прикметники — утворюють від дієслівних основ за допомогою суфіксів: **-альн-** (*нагрівальний* пристрій, *дихальний* клапан, *сигнальний* кабель), **-ильн-** (*свердлильний* апарат). Прикметники із суфіксом **-ськ-** мають значення «відношення до того, що назване мотивувальним словом»: *Девонський період, креслярська дошка, теслярський інструмент*.

Серед досліджуваних термінів невелику групу становлять терміни-дієприкметники. Активні дієприкметники входять до складу назв пристроїв і механізмів, що застосовуються в нафтогазовій промисловості (*ведучий* вал, *крокуючий* механізм), назв речовин та матеріалів (*дезінфікуюча речовина, кипляча нафта*). Активні дієприкметники, що творяться від дієслівних основ за допомогою суфіксів **-уч(-юч-), -ач(-яч-)**, становлять особливу проблему морфології сучасної української мови. Їх вважають периферійними щодо морфологічної системи української мови дієслівними похідними [6, с. 441], характеризують як суто книжні витвори, стимульовані старою традицією [7, с. 323]. Наявність таких дієприкметників у складі термінології нафтогазової промисловості є свідченням недостатнього рівня внормування цієї термінології.

Пасивні дієприкметники в складі термінології нафтогазової промисловості творяться від інфінітивних основ за допомогою дієприкметникових суфіксів **-н-, -єн- і -т-**. За такою словотвірною моделлю творяться назви деталей (*зрівноважена штанга, армована плита*), назви геологічних понять (*узгоджене залягання, захоронений поклад*).

У творенні термінів нафтогазової промисловості префіксація на сучасному етапі порівняно з іншими способами менш продуктивна. Іменникові основи за допомогою префіксів творяться відносно рідко.

Деривати зі значенням гірських порід та мінералів утворюються за допомогою префікса **су-**, що вказує на об'єднання чогось на певній основі: *сунісок, суміш*.

Досить продуктивним серед термінів нафтогазової промисловості є префікс **під-** зі значенням підпорядкування, за його участю творяться терміни різних лексико-семантичних груп, наприклад: *під'ярус, підвид, підстанція*.

Префікс **над-** використовується при творенні термінів на позначення деталей та інструментів: *надпровідник, наддолотник, надставка, надкомплект*.

Латинський префікс **суб-** зі значенням «розміщення під чимось, підпорядкованість» бере участь у творенні термінів нафтогазової промисловості різних лексико-семантичних груп: *субпродукт, субкапіляри, суббетоніт, сублімація, субпідрядник*.

Активним засобом сучасного словотворення є частка **не**, що виступає в ролі префікса зі значенням заперечення ознаки предмета або протилежної дії чи процесу, що названі словом-мотиватором. Префікс **не-** досить продуктивний при творенні іменних частин мови, наприклад: *нестійка суміш, негустий розчин, нерівність, невідповідність*.

Поширеними також є префікси іншомовного походження зі значенням заперечення (**дез-, де-, а-, анти-**), що приєднуються до іншомовних основ (*дешифрування, дезорієнтація, антикорозійний*).

Для творення термінів-прикметників досить продуктивними є префікс **над-**, що додається до прикметникової основи й утворює прикметники зі значенням інтенсивності ознаки, що виявляється більшою чи меншою мірою: *надшвидкісний рух, надшвидкорізний апарат, надзвукова швидкість*.

У сучасній українській мові префіксально-суфіксальним способом твориться невелика кількість іменників. До складу найбільш поширених словотвірних моделей уходять префікси **про-, у-, о-, під-, від-** та суфікс **-ок**. Серед термінів нафтогазової промисловості цей спосіб словотвору продуктивний для творення назв геологічних понять, наприклад: *прошарок, прожилок, уламок, осадок, пропласток, перешийок, підшарок, віджилок*.

Префіксально-суфіксальний словотвір у прикметниках різних лексико-семантичних груп більш поширений, ніж чиста префіксація, особливо у відіменникових утвореннях. Такі деривати утворені одночасним приєднанням префіксів **між-, без-, роз-, від-, з-, не-** та суфіксів **-н-, -ов-** до іменникових основ: *міжремонтний період, міжсвердловинна зона, розривний, безаварійний період, відбірковий*.

Для позначення технічних і виробничих дій у нафтогазовій термінології найчастіше використовують відсубстантивовані дієслова, які творяться за словотвірними моделями, що включають суфікси **-и-, -і-, -ува-** та префікси **ви-, в-, за-, з-, по-, про-, пере-, під-, на-, с-, о-, об-, від-, у-, при-, роз-**: *забруднювати, розбурювати, смоктати, відкачувати, відкласти, освоїти, продувати, просмолити, збудувати, переганяти, вибурювати, утворити, напаяти, натиснути, прихопити, постачати, обробляти, підривати, вбирати*.

Отже, афіксація, що представлена суфіксальним, префіксальним та префіксально-суфіксальним різновидами, є особливо продуктивною при творенні термінів.

1. Даниленко В. П. *Русская терминология: Опыт лингвистического описания* / В. П. Даниленко. — М.: Наука, 1977. — 246 с.
2. Ковалик І. І. *Вчення про словотвір* / І. І. Ковалик. — Л.: Вид-во Львівського ун-ту, 1961. — 83 с.
3. Ковалик І. І. *Семантична функція кореня в словотвірному гнізді* / І. І. Ковалик // *Словотвірна семантика східнослов'янських мов*. — К.: Наук. думка, 1983. — С. 17-35.
4. Сорокалетов Ф. П. *История военной лексики в русском языке XI–XVIII вв.* / Ф. П. Сорокалетов. — Л.: Наука, 1970. — 383 с.
5. *Сучасна українська літературна мова: в 5-ти т.* / за заг. ред. акад. І. К. Білодіда. — Т. 2: *Лексика і фразеологія*. — К.: Наук. думка 1973. — 440 с.
6. Шерех Ю. *Нарис сучасної української літературної мови* / Ю. Шерех. — Мюнхен, 1951.
7. Шило Н. І. *Структурні типи українських технічних термінів (на матеріалі лісової та деревообробної термінології)* / Н. І. Шило // *Питання словотвору*. — К., 1979. — С. 28–42.